

ramlığına delâlet etmediği noktasından hareket ederler.

BİBLİYOGRAFYA :

Müsned, II, 213; IV, 189; VI, 357; Abdürrezzâk es-San'ânî, *el-Muşannef* (nşr. Habîbürrahman el-A'zamî), Beyrut 1403/1983, VI, 6-9; İbn Ebû Şeybe, *el-Muşannef* (nşr. Kemâl Yûsuf el-Hût), Beyrut 1409/1989, V, 246-247; Fâkihî, *Ah̄bârü Mekke* (nşr. Abdülmelik b. Abdullah b. Dehîş), Beyrut 1414/1994, III, 221; İbn Kuteybe, *Uyûnü'l-ah̄bâr* (Tavîl), III, 41; Nesâî, *'İşretü'n-nisâ'*, Beyrut 1409/1989, s. 201-203; Ebû Saîd İbnü'l-A'râbî, *el-Kubl ve'l-mu'âneka ve'l-muşâfaha* (nşr. Mecdî es-Seyyid İbrâhîm), Kahire, ts. (Mektebetü'l-Kur'ân); Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir* (nşr. Hamdî Abdülmecîd es-Selefi), Beyrut, ts. (Dâru İhyâ'it-türâsî'l-Arabî), II, 176; XX, 211- 212; a.mlf., *el-Mu'cemü'l-evaşâ* (nşr. Târik b. Avuzallah – Abdülmuhsin el-Hüseynî), Kahire 1415/1995, VIII, 182; Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî, *es-Sünenü'l-küb-râ* (nşr. M. Abdülkâdir Atâ), Beyrut 1414/1994, VII, 99-100; X, 192; Ferrâ el-Begavî, *Şerhu's-sünne* (nşr. Şuayb el-Arnaût), Beyrut 1403/1983, XII, 289, 290, 291, 292, 293; Kâsânî, *Bedâ'i'*, V, 123-124; Muvaffakuddin İbn Kudâme, *el-Muğni* (nşr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türki – Abdülfettâh M. el-Hulv), Riyad 1419/1999, XIII, 252; İzzeddin İbn Abdüsselâm, *Kavâ'idü'l-ahkâm*, Beyrut, ts. (Dâru'l-ma'rife), II, 173; Nevevî, *el-Ezkâr*, Beyrut 1404/1984, s. 209-210; Takyyüddin İbn Teymiyye, *Mecmû'atü'l-fetâvâ* (nşr. Âmir el-Cezzâr – Enver el-Bâz), Mansûre 1426/2005, XXIII, 192; İbn Balabân, *el-Ihsân bi-tertibî Şahihi İbn Hibbân* (nşr. Kemâl Yûsuf el-Hût), Beyrut 1407/1987, II, 277, 326; IX, 161-162; İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-bârî* (nşr. Ebû Kuteybe Nazar b. Muhammed el-Fâryâbî), Riyad 1426/2005, XIV, 211-216; Hattâb, *Mevâhibü'l-celil*, Beyrut 1398, I, 296; II, 29, 127; Hatîb eş-Şirbînî, *Muğni'l-muhtâc* (nşr. M. Halîl Aytânî), Beyrut 1418/1997, I, 105; III, 182; IV, 286; Ahmed b. Muhammed Akhisarî, *Risâle fi enne'l-muşâfaha ba'de's-salavâti'l-hams bid'atün*, Süleymaniye Ktp., Harput, nr. 429, vr. 72-73; Kâtib Çelebi, *Mizânü'l-hak fi ihtiyârî'l-ehak* (s.nşr. Süleyman Uludağ), İstanbul 2008, s. 199-201; Şürûnbülâli, *Sa'adetü ehli'l-İslâm bi'l-muşâfahati 'akıbe's-salâti ve's-selâm* (Resâ'ilü Hasen Şürûnbülâli içinde, 50. risâle), Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 1184, vr. 527-548; Muhammed b. Seyyid Kemâleddin, *Risâle fi'l-muşâfaha*, Süleymaniye Ktp., Lâleli, nr. 3767, vr. 143-147; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, Beyrut 1421, II, 235; VI, 368, 381, 412; Azîmâbâdî, *'Avnü'l-ma'bûd*, Beyrut 1415, XIV, 80-84; Ahmed eş-Şerebâsî, *Yes'elüneke fi'd-din ve'l-hayât*, Beyrut 1980, IV, 86-87; Talât Koçyiğit, *Hadis Istılahları*, Ankara 1985, s. 300-301, 310-313; M. Mûsâ Nasr, *Tamâmü'l-kelâm fi bid'ati'l-muşâfaha ba'de's-selâm*, Amman 1405/1985, s. 16-34; Vehbe ez-Zühayfî, *el-Fikhü'l-İslâmî ve edilletüh*, Dımaşk 1405/1985, III, 567, 570; Abdülkerîm Zeydân, *el-Mufaşşal fi ahkâmî'l-me'pe ve beyti'l-müslim fi's-ser'ati'l-İslâmiyye*, Beyrut 1413/1993, III, 249-251, 268; Hayreddin Karaman, *Hayatımızdaki İslâm*, İstanbul 2006, II, 150-153; Abdünnâsir b. Hidir Milâd, *el-Muşâraha fi ahkâmî'l-muşâfaha*, Medine 1429/2008, s. 11-98; "Muşâfaha", *Mv.F*, XXXVII, 356-366; Mustafa Çağrı, "Tokalaşma", *İslâm'da İnanç, İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi*, İstanbul 1997, IV, 379.

NEBİ BOZKURT

TOKAT

Karadeniz bölgesinin
İç Anadolu'ya çok yaklaştığı
orta bölümünde şehir
ve bu şehrin merkez olduğu il.

Orta Karadeniz sahil kesimiyle İç Anadolu arasında önemli bir geçit yeri olup Yeşilirmak havzasında yer alır. Şehir, ortasından Yeşilirmak'ın geçtiği (bu kesimdeki adıyla Tozanlı suyu) doğu-batı istikametinde uzanan, Kazova adı verilen ovanın güneyindeki dağlar arasından inen Behzat deresinin iki yamacında ve tabanında kurulmuştur. Tokat adının menşei hakkında çeşitli rivayet ve görüşler vardır. Bunlardan biri, şehrin Togayit Türkleri tarafından kurulduğu ve adının Togay kelimesinden geldiği yönündedir. Bir diğer görüş, şehir adının "surlu şehir" mânasına gelen **toh-kat** ("sursuz şehir" Yoz-kat gibi) veya "besili at" anlamına gelen **tok-at** kelimesinden türediği şeklindedir. Paul Wittek ise birtakım delillerden hareketle Tokat'ın Bizans şehri Dokeia olduğunu ileri sürer. Sargon Erdem, Tokat'ın eski adı olarak kabul ettiği Grekçe **dokeia** kelimesinin "çanak memleket" mânasına geldiği ve bu adın zamanla Tokat'a dönüştüğü kanısındadır. Mevcut şehrin, etrafı tepelerle çevrili çukur bir yerde kurulması sebebiyle bu son fikrin doğru olma ihtimali daha çoktur.

Tokat, Anadolu'da tarihi eski çağlara kadar uzanan önemli bir şehirdir. Şehrin kuruluş tarihi kesin şekilde bilinmemekle beraber yörenin yerleşim tarihi Kalkolitik çağ ile (m.ö. 5400-3000) başlar. Milâttan önce 1750-1200'de Hititler, Tokat havalisinin güneyini ve güneybatısını hâkimiyetleri altına aldılar. Hitit Devleti'nin yıkılmasıyla milâttan önce VIII. yüzyılın ikinci yarısında Frigler yaklaşık yüzyıllık bir dönemde etkili oldular. Frig Devleti'nin milâttan önce 676'da Kimmer istilâsı sonucu ortadan kalkması üzerine Tokat çevresi Kimmerler'in ve ardından İskitler'in (m.ö. 613-585) hâkimiyetine geçti. Milâttan önce 585 yılında Medler, Anadolu'da İskit idaresine son verince Tokat'ı da ele geçirdiler. Milâttan önce 550'de Med Devleti'nin yıkılarak yerine Pers İmparatorluğu'nun kurulmasıyla yöre yaklaşık iki asır Pers egemenliği altında kaldı. Persler, Kuzey Kapadokya satraplığı (eyalet) içinde yer alan Tokat ve çevresine büyük önem verdiler.

Makedonya Kralı Büyük İskender milâttan önce 332'de Anadolu'nun büyük bir bölümünde Pers hâkimiyetini sona erdirdi. Ancak Kuzey Kapadokya satraplığına

dokunmadı. Bu satraplığın başında bulunan I. Ariarathes krallığını ilân ederek Gaziura'yı (Turhal) merkez yaptı. İskender'in milâttan önce 323'te ölümünün ardından yerine geçen Perdikkas, Kapadokya Krallığı'nı yıktı (m.ö. 322). Fakat Makedonya Krallığı'nın Tokat yöresindeki egemenliği de çok kısa sürdü (yaklaşık yirmi beş yıl). Bundan sonraki 200 yıl içinde Tokat, Pontus Krallığı hâkimiyeti altında kaldı. Pontus Devleti'nin milâttan önce 63 yılında yıkılmasının ardından Tokat havalisi Roma'nın yönetimi altına girdi. Milâttan önce 47'de Zile'de Roma İmparatoru Caesar ile son Pontus Kralı Mithridates'in oğlu II. Pharnakes arasında büyük bir savaş meydana geldi. Caesar, babasının eski topraklarını geri almak isteyen II. Pharnakes'i ağır bir yenilgiye uğrattı. Tokat yöresi 64'te Pontus Polemoniakus adını aldı. Roma İmparatorluğu'nun 395'te ikiye ayrılması üzerine Tokat havalisi Doğu Roma (Bizans) İmparatorluğu sınırları içinde kaldı. Tokat şehri, muhtemelen I. yüzyılda Komana Pontika halkından hıristiyan olan ve burada yaşama imkânı bulamayan hıristiyanlar tarafından kuruldu. Ramsay'a göre şehrin bugünkü yerinde Dazimon denilen bir kale bulunuyordu; bu kale, Komana'daki Enyo âyinlerinden nefret eden hıristiyanların buraya göç etmesiyle meydana getirilmişti. H. Gregorie ise Dazimon'un Turhal'ın 10 km. kuzeydoğusundaki Dazmana (günümüzde Turhal'a bağlı Akçatarla köyü) olduğunu ileri sürer. Nitekim Osmanlı tahrir kayıtlarında Turhal'a bağlı Dazimana köyünün yer alması (BA, TD, nr. 387, s. 477) bu görüşü teyit eder.

Tokat ve çevresine İslâm akınları Bizans İmparatoru Herakleious zamanında başladı. Emevîler devrinde el-Cezîre, İrmîniye ve Azerbaycan Valisi Mesleme b. Abdülmelik, Tokat'ı zaptettiyse de (712) birkaç yıl sonra İmparator III. Leon idaresindeki Bizans kuvvetleri şehri geri aldı. Bundan yirmi yıl kadar sonra Muâviye b. Hişâm, Kayseri ve Darend'e den Tokat ve Amasya'ya kadar ilerledi. 740'ta Emir Süleyman b. Hişâm'ın tekrar ele geçirdiği Tokat diğer Emevî kumandanlarının da hücumlarına hedef oldu. Abbâsiler devrinde Hasan b. Kahtabe ve Mâlik b. Abdullah ile bazı Türk asıllı kumandanlar bölgeye akınlarda bulundu.

1071 Malazgirt zaferinin ardından Emir Dânişmend 1074'te Tokat'ı fethetti. Anadolu Selçuklu Sultanı II. Kılıcarşlan 1175'te Dânişmendliler'i ortadan kaldırınca Tokat Selçuklu hâkimiyetine geçti. II. Kılıcarşlan, 580'de (1184) ülkeyi on bir oğlu arasında

TOKAT

taksim ettiğinde Tokat büyük oğlu Rükneddin II. Süleyman Şah'ın payına düştü. 1205'te Gıyâseddin I. Keyhusrev, Selçuklu tahtına ikinci defa çıktığında ortanca oğlu Alâeddin Keykubad'ı Tokat merkez olmak üzere Dânişmend iline melik tayin etti. Alâeddin babasının ölümüne kadar yaklaşık altı yıl burada kaldı. 1240'ta Baba İshak'ın başlattığı ayaklanmaya Tokat civarındaki taraftarları da katıldı. 1243 Köseadağ Savaşı'ndan sonra Anadolu Selçuklu Devleti'ne egemen olan İlhanlılar, Tokat Emirliği'ni Muînüddin Süleyman Per-vâne'ye verdiler. 1276'da Tokat, Nüreddin Cibrîl idaresinde bulunuyordu. Son Selçuklu hükümdarları devrinde burası muhtelif emîrlere tarafından yönetildi. Tokat yöresi, İlhanlılar'ın Anadolu valisi Timurtaş'ın 1327'de isyan ederek Mısır'a kaçması ve Ebû Said Bahadır Han'ın 1335'te vefatı ile Anadolu'nun ortasında kurulan Eretnağulları'nın idaresi altına girdi. 1381'de Eretna idaresini ele geçiren Kadı Burhâneddin Ahmed, Şeyh Necib'i Tokat emirliğinde bıraktı. 1398'de Kadı Burhâneddin'in Akkoyunlu Karayülük Osman Bey tarafından öldürülmesi üzerine mahallî emîrlere arasındaki çatışmalardan bıkan halkın davetiyle harekete geçen Osmanlı Sultanı Yıldırım Bayezid, Sivas ve Tokat'ı kolaylıkla ele geçirdi.

Yıldırım Bayezid "Dârünnasr" adını verdiği Tokat'ta iken para bastırdı, kalede bir cami yaptırdı ve yeni ilâvelerle kaleyi tahkim etti. 1402 Ankara Savaşı'ndan sonra kuvvetleriyle birlikte Amasya'ya çekilen Çelebi Mehmed kardeşlerine karşı mücadelede Amasya ve Tokat'ı hareket üssü olarak kullandı. 1418'de Tokat'tan Bursa'ya kadar uzanan yerlerde şiddetli bir deprem meydana geldi. Depremle birlikte Tokat halkı üç ay boyunca çadırlarda yaşamak zorunda kaldı. 1419'da İnaloğlu İbrâhim Bey'in oğlu Yar Ali Bey âniden Tokat'ı bastıysa da Amasya muhafızı İsmâil Bey'in buraya gelmesiyle geri çekildi. II. Murad döneminde Çorum yöresinde bulunan Kızılkoca Türkmenleri, Tokat ve Amasya taraflarında eşkıyalık yaptıklarından Lala Yörgüç Paşa tarafından cezalandırıldı (1426). 1435'te Karakoyunlu Hükümdarı İskender Mirza, Timurlu Hükümdarı Şâhrûh karşısında mağlûp olunca II. Murad'dan Tokat'ta kışlamak için izin talep etti ve 839 (1435-36) kışını burada geçirdi. Ancak adamlarının çevreye zarar vermeleri üzerine Tokat'ı terketmesi istendi.

Fâtih Sultan Mehmed devrinde Tokat, Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan'ın ordusu tarafından büyük bir yıkıma uğradı.

Başında Bektaşoğlu Emîr Ömer ve Yusufça Mirza'nın bulunduğu birlik Tokat'a girerek her tarafı yakıp yıktı (1472). 1473 Otlukbeli Savaşı'nda Osmanlılar'ın kazandığı zafer bu tahribe iyi bir cevap oldu. II. Bayezid döneminde Safevî Hükümdarı Şah İsmâil'in 911'de (1505) Tokat yöresine gelmesi bu havalide Şiiliğin yayılmasına ve bazı Şii isyanlarının çıkmasına yol açtı. Şah İsmâil'in halifelerinden Nûr Ali Halife 1512'de Tokat ve Niksar taraflarında bir ayaklanma başlattı. Amasya'da bulunan Şehzade Ahmed ile veziri Yularkıstı Sinan Paşa bu isyanı önlemeye çalıştılar. 1519'da Tokat ve Amasya taraflarında Celâloğlu Şah Velî etrafına adam toplayıp isyandan üzerine kuvvet gönderilerek etkisiz hale getirildi.

XVI. yüzyılın ikinci yarısında Tokat ve çevresi zaman zaman Safevîler'in tahrik ettiği eşkıyanın, suhte ve Celâli ayaklanmalarının ortaya çıkardığı sıkıntılara mâruz kaldı. Önemli Celâli liderlerinden Karayazıcı Abdülhalim, 1601'de Tokat yöresini yağmaladıktan sonra Sokulluzâde Hasan Paşa'nın takibinden kurtulmak için Canik dağlarına çekildi. Hasan Paşa, Tokat'a gelerek burayı hareket merkezi yaptı. Ertesi yıl Karayazıcı'nın ölümüyle yerine geçen kardeşi Deli Hasan, Tokat'a baskın yaparak Hasan Paşa'yı burada şehid ettikten sonra geri çekildi. Ardından Kalenderoğlu, Tokatlı Ağaçtan Pîri, Uzun Halil, Kara Said gibi Celâli eşkıyasının Tokat ve çevresine çok büyük zararları dokundu. Nihayet Kuyucu Murad Paşa, Celâli isyanlarını bastırmakla görevlendirildiğinde 1609'da Tokat'a uğradı. Abaza Paşa isyanlarında (1622-1625, 1627-1628) onun üzerine sevkedilen ordular Tokat'ı kışlak olarak kullandı. Bu sırada şehre gelen tarihçi Peçuylu İbrâhim, Tokat'ta bir süre darphâne emînliği ve defterdarlık hizmetinde bulundu. IV. Murad Revan seferinden dönüşte (1635) Tokat'a uğradı. Sultan İbrâhim devrinde Sivas Valisi Vardar Ali Paşa isyan edince bir süre Tokat'ta kaldı (1647-1648). 1656'da Melek Ahmed Paşa ile birlikte Evliya Çelebi Tokat'a geldi. XVII. yüzyılın ikinci yarısında Tokat'ta yine birçok isyan ve karışıklık çıktı.

XVIII. yüzyıldaki Rus ve İran savaşlarında bir kavşak noktası olması sebebiyle Tokat ağır vergilere ve yağmalara mâruz kaldı. 1737 ve 1792'de Tokat'ta büyük yangınlar meydana geldi. III. Selim devri islahatlarının bütün Osmanlı taşrasında olduğu gibi Tokat'ta da etkileri görüldü. Panayır kurulması, evlenme işlerinde yenilikler, zorbalara karşı alınan etkili tedbir-

lerle bazı imar hareketleri örnek olarak verilebilir. 1805'te Trabzon Valisi Tayyar Mahmud Paşa ile Yeni İl voyvodası ve Tokat mukâtaa nazırı Çapanoğlu Süleyman Bey arasında amansız bir mücadele başladı, bu mücadele bir süre için Tokat halkının huzurunu kaçırdı. Tanzimat devrinin başında Tokat'ta muhassıllık idaresinin kurulmasıyla nüfuz kaybına uğrayan yerel beylerden Latifoğlu Hüseyin Ağa, çıkardığı isyanla Tokat muhassılı Hilmi Efendi'yi ağır şekilde yaraladığından sürgün cezasıyla Tokat'tan uzaklaştırıldı. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında Tokat'a yoğun göçler oldu. 1890'larda Ermeni Hınçak Cemiyeti, Tokat'ta bazı tedhiş eylemlerine girişti. Balkan savaşları ve I. Dünya Savaşı sürecinde Tokat sıkıntılı günler yaşadı. Millî Mücadele yıllarında Mustafa Kemal, memleketin işgaline karşı direnişi ve teşkilatlanmayı gerçekleştirmek amacıyla çıktığı yolculukta birkaç defa Tokat'a uğradı ve Tokatlılar'dan büyük destek aldı.

Fizikî Yapı ve Nüfus. Muhtemelen Romalılar devrinde kale-şehir olarak kurulan Tokat'ın, kalenin üzerinde yer aldığı sarp tepenin güney ve doğu yamaçlarına doğru yayıldığı anlaşılmaktadır. Kesme ve moloz taşlardan yapılan kale Selçuklular ve Osmanlılar zamanında sıkça onarım gördü, kaleye yeni savunma ve gözetleme yerleri ilâve edildi. XV ve XVI. yüzyıllarda kalenin güney ve doğu ayağındaki eski yerleşim merkezi, nüfustaki artışa paralel şekilde güney-kuzey yönünde uzanan Behzat deresinin her iki tarafında genişlemeye başladı. Böylece fizikî savunma esaslı eski şehir zamanla açık bir şehre dönüştü. Tokat'ın fizikî yapısı ve nüfusuyla ilgili ayrıntılı bilgiler 859 (1455) yılına kadar iner. Buna göre Tokat'ta elli dört mahalle mevcuttu ve kırk altısı müslümanlara, sekizi gayri müslimlere aitti. Müslüman mahallelerinin kırk biri mescid adları taşımaktaydı. Bunların içinde Umur Hacı, Kadı Hasan, Sultan, Dervişan, Mevlânâ, Kızılcâ, Hacı Ömer, Mekke, Hacı İvaz Paşa, Mevlevîhâne Mescidi mahalleleri zikredilebilir. En kalabalık mahalle Mevlânâ Mescidi mahallesiydi (doksan dokuz hâne) Sultan Mescidi mahallesiydi (doksan altı hâne). Gayri müslim mahallelerinden Pazarlık adlı yerleşme biriminde 511 hâne vardı; ancak burada müslüman gruplar da oturmaktaydı. Şehirde mevcut 12-13.000 dolayındaki nüfusunu 4000'ini hristiyanlar oluşturuyordu. Söz konusu rakamlar, Tokat'ta bu sıralarda Osmanlı şehirleri arasında en kalabalık merkezlerden biri olduğuna işaret eder. II. Bayezid devrinde hazırlanan

890 (1485) tarihli defterdeki kayıtlar Tokat'ta 1471'de uğradığı tahribatın izlerinin silinmediğini gösterir. Buna göre kırk ikisi müslümanlara, dördü gayri müslimlere ait, sekizinde de karışık ikamet edilen elli dört mahalle vardı. Toplam nüfus 7-8000'e düşmüştü. Şehir 1455'teki nüfus yapısına ancak 1574-1575 yılında erişebilirdi (12.000). Gayri müslimlerin toplam nüfus içindeki oranı yaklaşık % 35'i buluyordu. 1574'te mahalle sayısı altmış dörde ulaşmıştı. Avârız kayıtlarına göre şehirde 1600'de 2368, 1601'de 2307, 1642'de 2728 hâne vardı (yaklaşık 11-12.000 kişi). Bu rakamlara göre 1574-1602 yılları arasında nüfusta bir duraklama eğilimi göze çarpar. Bu da dönemin sosyoekonomik şartları ve Celâli isyanlarıyla ilgili olmalıdır. Şehrin 1574'te altmış dört olan mahalle sayısı 1600'de yetmiş dört, 1642'de yetmiş idi.

1701'de Tokat'ı gezen Tournefort şehrin nüfusunu 20.000 Türk, 4000 Ermeni, 300-400 Rum olmak üzere toplam 24.400 hâne; XVIII. yüzyılın sonlarında İnciciyan 13.200 Türk, 2500 Ermeni ve 300 Rum 16.000 hâne şeklinde gösterir ki bu rakamlar oldukça abartılıdır. 1835-1837 yılları için W. F. Ainsworth 20.000 kişi derken, W. F. Hamilton 20.000'den az olduğunu belirtir. 1772 yılı şer'iyye siciline göre Tokat'ta seksen bir mahalle vardı. Bu mahalle sayısı 1840 yılına kadar pek değişmedi. 1840-1860 arasında yetmiş üç, 1870'te elli yedi mahalleden oluşan Tokat şehrinin tahmini nüfusu 1844'te 18.575, 1851'de 18.712, 1870'te 20.720 kişi idi. 1892'de Cuinet'e göre Tokat'ın toplam nüfusu 29.890 olup nüfusun etnik ve dinî dağılımı şöyledir: Müslüman Türkler % 61 (18.250 kişi), Ermeniler % 34,95 (10.450 kişi), Rumlar % 4,48 (750 kişi), yahudiler % 1,33 (400 kişi), yabancılar (Cizvit ve Protestan misyonerleri 40 kişi). Sivas'taki Fransız konsolosu 1901'de şehrin toplam nüfusunu 29.000 olarak verir. Bunun % 62,06'sını müslüman Türkler, % 30,34'ünü Ermeniler, % 4,48'ini Rumlar teşkil etmekteydi. Son iki nüfus toplamı kıyaslandığında 1901'deki toplamın 1892'dekinden yaklaşık % 3 daha düşük olduğu görülür. Bu dönemde Tokat'a yapılan göçler ve normal nüfus artışı dikkate alınınca nüfus azalmasının doğruyu yansıtmadığı, Cuinet ve Fransız konsolosunun verdiği rakamların şüpheli olduğu düşünülebilir.

Ekonomik ve Kültürel Yapı. Tokat yöresi, milâttan önce III. binden itibaren son derece gelişmiş bir metalürji tekniğine ve estetiğine sahip halklar tarafından iskân edil-

mişti. Aynı zamanda Anadolu'daki önemli ticaret yolları kavşağında bulunduğu hareketli bir ticaret alanıydı. Bu ticarette tapınakların büyük etkisi vardır. Meselâ Komana Pontika'da (günümüzde Tokat'ın doğusunda Gümenek=Kılıçlı köyü) tanrıçanın onuruna düzenlenen festivalere Ön Asya'nın her tarafından binlerce insan gelirdi. Bunlar dinî görevlerini yerine getirirken bölgenin halkı ile ticaret yapmaktaydı. Roma ve Bizans egemenlikleri sırasında Tokat bölgesinde ticaret ve ulaşım gelişti; Tokat, Komana, Niksar, Zile ve Sulusaray gibi şehirler imar edildi.

Selçuklular döneminde Tokat, Anadolu'yu doğu-batı ve kuzey-güney istikametinde kateden iki milletlerarası ticaret yolunun kavşak noktasında bulunuyordu. Bu yollardan ilki doğu-batı istikametinde Avrupa'dan başlayarak deniz yoluyla Antalya'ya çıkan, oradan Konya, Aksaray, Kayseri, Sivas, Tokat, Erzincan ve Erzurum üzerinden İran ve Doğu Türkistan'a ulaşan kervan yolu idi. Diğeri Irak'tan başlayıp güney-kuzey istikametinde devam ederek Samsun, Sinop limanlarından Anadolu'yu Kırım'a bağlayan kervan yolu olup yine Tokat üzerinden geçmekteydi. Bu devirde ulaşım ihtiyaçları için Tokat ve çevresinde on bir kadar han ve kervansaray inşa edildi. Tokat, Osmanlı döneminde de Anadolu'da doğu-batı ve güney-kuzey istikametinde ulaşımı sağlayan yolların kesişme noktası olarak transit ticaret mallarının sergilendiği pazar konumundaydı. Bu pazarda bölgenin toprak ürünleriyle sanayi mâmulleri sergilenmekte ve satılmaktaydı. Ürünlerin hanlar, bedestenler ve dükânlarla çevrili Tokat çarşılarında ticareti yapılmaktaydı. Dönemin kaynaklarına göre Tokat'ta yirmi bir çarşı, bir bedesten ve yirmi altı han vardı.

1455 ve 1485 yıllarında şehirde en fazla sanatkar dokumacılık sektöründe çalışıyordu (1455'te 305'i müslüman, 347'si gayri müslim toplam 652, 1485'te 103'ü müslüman, 109'u gayri müslim olmak üzere 212 kişi). Bu devirde bölgede üretilen pamuğun yanı sıra Batı Anadolu ve Adana'dan getirilen pamuk işlendikten sonra piyasaya sürülmekteydi. 1574'te Tokat boyahane mukâtaasının 83.334, mizân-ı harîr mukâtaasının 266.666 akçe yıllık geliri vardı. 1643-1690 arasındaki dönemde pamuklu dokuma ve basma imalâtından alınan kırmızı pamuklu bez damga resmi üretim artışı sebebiyle 450 kuruştan 2200 kuruşa yükseldi. XVIII. yüzyılda ipekli dokuma sanayii, çevrede üretilen ham ipek ile İran'dan gelen ham ipeği işledikten son-

ra yıllık 4000 kg. kadarını dikiş ipliği, düğme ve ipekli dokuma imalâtında kullanılıp kalanı ihraç ediliyordu. 1701'de Tournefort, yörenin oldukça bol miktardaki ipek üretimi yanında her yıl sekiz-on yük İran ipeği işleyerek pazarladığını ifade eder. 1726'da Tokat'ın damga ve boyahane vergilerinin iltizamını mâlikâne olarak alan Âtîf Mustafa Efendi, mevcut boyahaneyi yeterli görmeyip önemli miktarda sermaye ile yeni büyük bir boyahane inşa ettirdi. 1754-1758 yılları arasında Kırım'da Fransız konsolosu olan Charles de Peyssonel'e göre Tokat yöresinden Kırım, Güney Rusya ve Kuzey Kafkasya'ya bu yıllarda ihraç edilen pamuklu ve basmanın miktarı 500.000 toptan fazlaydı. Dokuma sektöründeki bu büyüme, bazı siyasal ve ekonomik gelişmeler yüzünden 1758 yılından itibaren uzun bir süre daralma ve ardından gerileme eğilimine girdi. Dokumacıktan sonra en kalabalık meslek grubunu dericilik ve deriyle ilgili sanat dalları meydana getiriyordu. Bu sektörde 1455'te 207 kişi (161'i müslüman, kırk altısı gayri müslim), 1485'te seksen dokuz kişi (yetmiş müslüman, on dokuz gayri müslim) üretim ve pazarlama yapıyordu. XVIII. yüzyılda deri imalâtı daha da gelişti. Tokat'ta bol miktarda sarı ve mavi maroken deriler üretilmekte, bunlar karayolu ile Samsun'a, oradan deniz yoluyla Rumeli'de Eflak'a kadar uzanan geniş bir bölgede satılmaktaydı.

Bu sanayi dallarının yanı sıra bakırcılık ve bakır eşya imalâtçılığının Tokat'ta önemli bir yeri vardı. Alet imali sektöründe 1455'te 168 (127'si müslüman, kırk biri gayri müslim), 1485'te 129 kişi (sekseni müslüman, kırk dokuzu gayri müslim) faaliyet gösteriyordu. XVII. yüzyılda bakır eşya imalâtı dikkati çekecek seviyede idi. Bu asrın ortalarında Evliya Çelebi'nin, "Kazancı kârından sahan ve tencereleri, kalemkâr evânî işleri gayet memduhtur" şeklindeki ifadesi bu hususu teyit eder. 1701'de Tournefort, Tokat'ta bakır eşya imalinin gelişmişliğini kaydeder. XVIII. yüzyılın ortalarında Ergani bakır madeninin nihaî tasfiye için Tokat kalhânesine sevkine başlanması ile Tokat bakır metalürjisinde ülkenin en büyük merkezi haline geldi. Kalhâne tasfiye edilerek elde edilen saf bakırın bir bölümü kara yoluyla ya İzmit ya da Samsun iskelesine, oradan gemilerle İstanbul'a gönderilir, diğer bir bölümü şehirdeki bakır eşya imalâtı için ayrılır, kalanı da öteki bölgelere gönderilmek üzere tüccara verildi. 1808'de Tokat'ı gezen seyyah James Morier bakırcılığın, faaliyette bulunan 300 imalâthanenin bütün Türkiye'de satılan

TOKAT

mâmulleriyle şehre ününü veren yegâne sanayi dalı olduğunu söyler. 1880'lerde milletlerarası sergilerde ödüller alarak Tokat'ın adını duyuran bu imalât dalı müteakip yıllarda gerilemeye başladı. Bunda ekonomik ve teknolojik gelişmelere ayak uyduramayıp 1880'lerin sonuna doğru kapanan kalhânenin de payı vardır. 1708-1846 yılları arasında Tokat, Anadolu'daki iç gümrük merkezinden biri haline getirildi. Bunun sebebi, Tokat'ın önemli bir ticarî kavşak ve bütün Anadolu ile bağlantısı bulunan bir mübadele merkezi konumunda olması idi. 1818-1819 yılına ait Tokat gümrüğü geliri 2149 kuruş civarındaydı.

Sanayi ve ticaretin yanı sıra çevresinde yapılan tarım ve hayvancılık Tokat ekonomisinde önemli bir paya sahipti. XV ve XVI. yüzyıl tahrir defterlerindeki kayıtlara göre yörede buğday, arpa, nohut, mercimek ve mısır gibi tahıl ve baklagiller; pamuk, kendir ve keten gibi sanayi bitkileri; ceviz, kiraz, incir, üzüm, badem, erik, elma, armut gibi bağ ve bahçe ürünleri yetiştirilmekte, koyun ve keçi beslenmekte, arıcılık yapılmaktaydı. Daha sonraki dönemlerde de varlığını devam ettiren tarım ve hayvancılık XIX. yüzyılda Tokat'ın en büyük gelir kaynağı idi. Bu hususta kaynaklarda önemli bilgiler bulunmaktadır. Meselâ 1892'de Cuinet, Tokat sancağının tarım ve hayvancılığını rakamlarla ortaya koyar. Ayrıca 1914 yılı tarım sayımı rakamları Tokat'ın tarım ve hayvancılık potansiyelinin büyüklüğünü gösterir.

Tokat, Pontus Krallığı zamanında üç farklı kültürün etkisi altındaydı: Geleneksel yerli Anadolu kültürü, Grek kültürü ve Pers kültürü. Türk hâkimiyeti döneminde de bir kültür merkezi olma özelliğini sürdürdü. Bilhassa Osmanlılar devrinde Tokat'ta birçok âlim, şair, hattat ve devlet adamı yetişti. Âlimlerden Molla Hüsrev, Molla Lutfi, İbn Kemal, Seyyid Ali Kuzâtî, Şemseddin Sivâsî, Kadızâde Mehmed Tâhir Efendi, Kazâbâdî, Mustafa Efendi; şairlerden Melîhî, Hacı Yûsuf, Vâlihî, Kul Himmet, Sabûhî, Tâlib Mehmed Dede, Kânî, halk şairi Nûri ve seyyah Ahmed Efendi, hattat Ahmed gibi şahsiyetler örnek olarak verilebilir. Devlet adamları arasında Hacı İvaz Paşa, Kemankeş Mahmud Paşa, Genç Mehmed Paşa, Hasan Hakkı Paşa, Gazi Osman Paşa, Mustafa Sabri Efendi ve Bekir Sami Bey önde gelenleridir.

İdarî Yapı. Osmanlılar 1398'de Tokat'ı ele geçirdikleri zaman önce Torumtayzâde Kaya Paşa'yı, 1403'te de Kutluşahoğlu Kutlu Paşa'yı yönetici tayin ettiler. Üç yıl sonra

Çelebi Mehmed, Kutlu Paşa'yı Amasya muhafızlığına, Biçaroğlu Hamza Bey'i Tokat yöneticiliğine getirdi. Hamza Bey 1413'te teşkil edilen Rum eyaletinin ilk beylerbeyi idi ve beylerbeyilik merkezi Tokat'ta oturuyordu. II. Murad döneminde Balaban Paşa, Fâtih Sultan Mehmed devrinin başlarında Yahyâ Bey, Rum beylerbeyi sıfatıyla görev yaptılar ve Tokat'ta ikamet ettiler. 1455 tarihli *Tahrir Defteri* Tokat'ı vilâyet diye niteler. Bu devirde vilâyet kelimesi "sancak" anlamına gelmektedir. Zira Tokat vilâyeti Sivas, Çorum ve Tokat'ı içine alan çok geniş bir idarî bölgeyi kapsamaktaydı. 1485 tarihli *Tahrir Defteri*'nde Tokat, Kırşehir ve Sivas vilâyet şeklinde yazılmıştır. Bu deftere göre Tokat vilâyeti sekiz nahiyeden oluşmaktaydı: Cincife, Venk, Kazâbâd ve Ezinepazarı, Meşhedâbâd, Kafirni, Gelmugat, Tozanlu ve Yıldız. 1520 tarihli *Tahrir Defteri*'nde (BA, TD, nr. 79, s. 1-189) Tokat sekiz nahiyeden müteşekkil bir kaza olarak kayıtlıdır (Komanat, Cincife, Venk, Tozanlu, Yıldız, Kafirni, Gelmugat ve Kazâbâd). Bu kayıt, sancak-kaza-nahiye esasına dayalı Osmanlı taşra taksimatının bölgede uygulanmaya başlandığını göstermektedir. Ayrıca bu tarihte Rum eyaleti merkezi Tokat'tan Sivas'a nakledildi.

Tokat kazasının bu yapısı 1554 ve 1574 tarihli tahrir defterlerinde (BA, TD, nr. 287, s. 1-323; TK, TD, nr. 14, vr. 138^b-197^b) aynen muhafaza edildi. Bu dönemde Tokat, Rum eyaletinin yedi sancağından biri olan Sivas sancağının önemli bir kazası idi. 1590'da Kazâbâd ve Gelmugat nahiyelerinin kaza statüsü elde etmesiyle kazanın nahiye sayısı sekizden altıya indi (BA, MAD, nr. 457, s. 124, 129). 1600'de Cincife ve Venk, Komanat nahiyesiyle birleştirildiğinden Tokat kazasını oluşturan nahiyelerin sayısı dörde düştü (Komanat, Tozanlu, Yıldız, Ka-

firni). 1611'de Tozanlu'nun da kaza olması Tokat'ı üç nahiyeli küçük bir kaza durumuna getirdi (BA, MAD, nr. 43, vr. 43^b-46^a). Kazanın bu idarî taksimatı XVIII. yüzyılın ikinci yarısına kadar pek değişmedi. 1772 tarihli şer'iyye sicilinden Tokat kazasının Komanat, Tozanlu, Yıldız, Kafirni ve Dönekseâbâd nahiyelerinden oluştuğu öğrenilmektedir. Sicil kayıtlarına göre kazanın bu durumu 1840 yılına kadar aynen muhafaza edildi.

1600'lü yılların başında Tokat, Rum eyaletinin hazine defterdarlığının merkezi yapıldı. 1659'da Rum Hazine Defterdarlığı'nın kaldırılarak bu defterdarlığa bağlı muhâtaaların bir voyvodaya iltizama verilmesi üzerine bu defa Rum eyaleti muhâtaalarını üstlenen voyvodaların malî idare merkezi oldu. Bu durum muhassıllık idaresinin kurulduğu 1840 yılına kadar devam etti. 1840 başında Tokat kazası ile birlikte Artukâbâd, Kazâbâd, İpsile-Şarkîpâre kazaları bir muhassıllık kabul edildi. 1842 yılına girildiğinde olumsuz sonuçları görülen muhassıllık uygulamasına ülke genelinde son verilince eyaletlerde kazaların yönetimi müdür adı verilen ve kaza ileri gelenleri arasından seçilen yöneticilere bırakıldı. Bu yeni idarî değişiklikle birlikte Tokat kazası da bir müdür tarafından idare edilmeye başlandı. 1842-1843 yıllarında Mehmed Ağa Tokat'ta müdür olarak görev yapıyordu. 1842-1860 arasında Tokat kazası merkez, Komanat ve Kafirni nahiyelerinden meydana gelmekteydi. 1864 yılı Vilâyet Nizamnâmesi ile Tokat kazası, Sivas vilâyetine bağlandı. Bu defa kaza müdürü yerine kaymakam görevlendirildiğinden Tokat kazası bir kaymakamın başkanlığında kaza idare meclisi tarafından idare edilmeye başlandı. Kaza merkezi olarak Tokat şehrinde 1870'te belediye teşkilâtı kuruldu. Belediye meclisi bir başkan, beş

Tokat'tan
bir görünüş

mümeyyiz ve bir kâtipten teşekkül etmekteydi. Belediye başkanı mutasarrıf tarafından hükümet memurları arasından fahri olarak tayin edilmekteydi. 1877'de Vilâyet Belediye Kanunu'nun yürürlüğe girmesinden sonra Tokat Belediyesi'nin personel kadrosu genişledi.

1870'te Şarkîpâre, Artukâbâd ve Kazâbâd nahiyelerinin ilâvesiyle Tokat kazasının nahiye sayısı üçten (merkez, Kafirni, Komanat) altıya çıkarıldı. 1878'de kazanın nahiye sayısı aynı kalmakla birlikte Şarkîpâre nahiyesi yerine Turhal nahiyesi Tokat kazasına bağlandı. Ertesi yıl Tokat, Sivas vilâyeti dahilinde bir sancak merkezi oldu. Başlangıçta bu yeni sancağın kazaları Zile, Erbaa ve Niksar'dan ibaret iken 1908'de İskefsir de (Reşadiye) ilâve edildi. Bu dönemde sancak merkezi olarak Tokat bir mutasarrıfın başkanlığı altında sancak idare meclisi tarafından yönetiliyordu. Tokat, 31 Mayıs 1920 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi İcra Vekilleri Heyeti'nin aldığı bir kararla müstakil vilâyet haline getirildi.

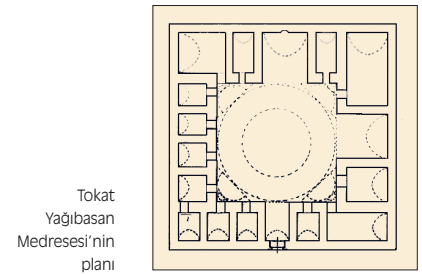
BİBLİYOGRAFYA :

BA, TD, nr. 2, s. 3-193, 426-667; nr. 19, s. 3-102, 491-569; nr. 387, s. 431-455; nr. 772, s. 70-71; TK, TD, nr. 583, s. 21^b-44^b; BA, MAD, nr. 15615; Tokat Şer'iyye Sicilleri, nr. 1, s. 175-176, 183, 265-266, 295-298, 371; nr. 2, s. 2,3, 18, 68, 90, 99, 109, 162-166; nr. 30, s. 41; nr. 52, s. 145; nr. 54, s. 11-14; nr. 56, s. 22/3; Strabon, *Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika: XII, XIII, XIV)* (trc. Adnan Pekman), İstanbul 2000, s. 45-52; İbn Kemal, *Tevârih-i Âli Osmân*, VII, 320-325; Âşıkpaşazâde, *Târih* (Atsız), s. 168-169; Selânikî, *Târih* (İpşirli), s. 153; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, V, 54-72; J. P. de Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi* (trc. Teoman Tunçdoğru), İstanbul 2005, II, 222-223; J. J. Monier, *A Journey Through Persia, Armenia and Asia Minor to Constantinople in the Years 1808-1809*, London 1812, s. 343; *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye*, İstanbul 1284, s. 178-179; *Sivas Vilâyet Salnâmeleri* (1287), s. 52-53; (1288), s. 52-53, 115; (1300), s. 118; (1302), s. 409; (1304), s. 115; (1308), s. 139; (1321), s. 139; (1325), s. 254-255; H. J. Von Lennep, *Travels in Little-Know Parts of Asia Minor*, New York 1870, I, 147-148; C. Texier, *Küçük Asya* (trc. Ali Fuad), İstanbul 1340, III, 129; Cui-net, I, 705-706; *Amasya Tarihi*, III, 120-121; Halis Turgut Cınlıoğlu, *Osmanlılar Zamanında Tokat*, Tokat 1941-73, I-IV; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, I, 299; II, 229, 297; W. M. Ramsay, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası* (trc. Mihri Pektaş), İstanbul 1960, s. 364-365; Sevgi Aktüre, *19. Yüzyıl Sonunda Anadolu Kenti, Mekânsal Yapı Çözümlemesi*, Ankara 1978, s. 153-161; Huricihan İslamoğlu - İnan, *Dynamics of Agricultural Production, Population Growth and Urban Development: A Case Study of Areas in North-Central Anatolia, 1520-1575* (doktora tezi, 1979), University of Wisconsin, s. 219-229; Osman Turan, *Selçuklu Zamanında Türkiye Tarihi*, İstanbul 1984, s. 113, 205, 217, 275, 325; Ersal Yavi, *Tokat*, İstanbul 1986, s. 86; Sargon Erdem, "Tokat Keli-

mesi Üzerine Düşünceler", *Türk Tarihinde ve Türk Kültüründe Tokat Sempozyumu, 2-6 Temmuz 1986* (haz. S. Hayri Bolay v.dğr.), Ankara 1987, s. 11-16; Kemal Göde, "XIV. Yüzyılda Tokat/Eratnalılar Hakimiyetinde Tokat", a.e., s. 17-22; Nazif Öztürk, "Selçuklu-Osmanlı Dönemi Ulaşım Sisteminde ve Ticaretinde Tokat'ın Yeri", a.e., s. 71-80; Nuriye Karayaka, *Eskiçağ Tarihinde Tokat* (doktora tezi, 1988), İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 26-89; Yaşar Yücel, *Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti (1344-1398)*, Ankara 1989, s. 200 vd.; Ahmet Şimşirgil, *Osmanlı Taşra Teşkilatında Tokat: 1455-1574* (doktora tezi, 1990), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 10-27, 44-80, 259-343; Erol Özvar, *XVII. Yüzyılda Osmanlı Taşra Maliyesinde Değişim: Rum Hazine Defterdarlığından Tokat Voyvodalığı'na Geçiş* (doktora tezi, 1998), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 37-38; Yahya Mustafa Keskin, *XX. Yüzyılda Tokat'ın Sosyal ve Kültürel Yapısı* (doktora tezi, 1999), İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 52-54, 89-112; Ali Açikel, *Changes in Settlement Patterns, Population and Society in North Central Anatolia: A Case Study of the District of Tokat: 1574-1643* (doktora tezi, 1999), University of Manchester, s. 40-41, 74-80, 148-154; a.m.f., "Tanziyat Döneminde Tokat Kazasının İdari ve Nüfus Yapısındaki Değişiklikler (1839-1880)", *Sosyal Bilimler Dergisi*, XXVII/2, Sivas 2003, s. 254-255; a.m.f., "Tokat Sancağı'nın İdari Durumu ve Nüfus Yapısı (1880-1907)", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XIV/2, Elazığ 2004, s. 331-359; Özdemir Koçak, *M.Ö. II. ve I. Bin Yıllarda Orta Karadeniz Bölgesinin Jeopolitik ve Sosyopolitik Yapısı* (doktora tezi, 2000), İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 65-69, 73-75; Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul 2000, s. 272-292; Serhan Sunay, *Tokat Şehir-içi Hanları* (yüksek lisans tezi, 2003), AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 17-79; İbrahim Aykun, "Tokat'taki Ermeni Hınçak Cemiyeti ve Faaliyetleri (1893-1894)", *Ermeni Araştırmaları: I. Türkiye Kongresi Bildirileri* (haz. Şenol Kantarcı v.dğr.), Ankara 2003, I, 503-516; Mehmet Beşirli, *Orta Karadeniz Kentleri Tarihi I: Tokat (1771-1853)*, Tokat 2005; H. Gregorie, "Dazmana est bien Dazimon", *Byzantion*, X, Bruxelles 1935, s. 760-763; P. Wittek, "Bizanslılardan Türklere Geçen Yer Adları" (trc. Mihin Eren), *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, I, Ankara 1969, s. 232; İhan Şahin - Feridun Emecen, "XV. Asrın İkinci Yarısında Tokat Esnafı", *Osm.Ar.*, sy. 7-8 (1988), s. 287-308; *Kâmûsü'l-a'lâm*, III, 1692; Mükrimin H. Yınanç, "Dânişmendiler", *İA*, III, 468-469; Tayyip Gökbilgin, "Tokat", *İA*, XII, 401-412; M. Bazin, "Tokat", *EI²* (İng.), X, 558-559.

ALİ AÇIKEL

□ MİMARİ. Dânişmendli Dönemi. Dânişmendiler şehre hâkim olduktan sonra önce kale içinde yerleşmekle birlikte kale içinden günümüze ulaşan bir eser yoktur. Kalenin kuzeydoğu eteklerinde inşa edilen ve XII. yüzyılın ilk çeyreğine tarihlenen Garipler Camii'nin kareye yakın dikdörtgen bir planı olup ortada kare kesitli dört pâyve ve aralarda yer alan dört sütunun taşıdığı 7,50 m. çapında bir merkezî kubbe ile örtülüdür. Cami mekânında ikinci kubbe girişin hemen sağında bulunan hün-

kâr mahfilini örtmektedir. Yapı çeşitli dönemlerde gördüğü onarımlar sebebiyle mimari özelliklerini büyük ölçüde kaybetmiş olmakla beraber plan kuruluşuyla Karahanlılar'ın aynı yıllara ait olduğu anlaşılan Buhara yakınındaki Hezâre Kışlağı Camii'nden izler taşımaktadır (bk. GARIPLER CAMİİ). Yağbasan Medresesi kalenin güney eteklerinde yer alır. Tokat Müzesi'ndeki yapıya ait bir kitâbe 645 (1247) tarihini vermektedir ki bu tarih yapının inşası için geç bir tarih olduğundan bazı araştırmacılar kitâbede bir yazım hatası bulunduğunu ve tarihin 546 (1151) olması gerektiğini düşünmüştür. Bazı araştırmacılar da söz konusu kitâbenin bir tamiri gösterdiğini öne sürer. Yağbasan Medresesi kuzey kanat üzerindeki giriş eyvanıyla birlikte üç eyvanlıdır. Yapının 13,90 x 14,20 m. ölçülerindeki avlusu ortası açık geniş bir kubbe ile örtülmüştür. Avlunun etrafında tamamı beşik tonoz örtülü, ölçüleri birbirinden farklı odalar sıralanır. Medrese kapalı avlulu plan kuruluşuyla ilk uygulaması Busrâ'da (Suriye) Gümüştegin Medresesi'nde görülen şemanın Anadolu'daki ilk iki örneğinden biridir.

Anadolu Selçuklu Dönemi. Kale dışındaki yoğunlaşan imar faaliyetleriyle kent sel dokunun şekillenmeye başladığı bir dönemdir. Tokat çayı ile sınırlanan alanda şehir camii, medrese, kümbet-türbe, hamam, köprü gibi yapılarla donatılırken dönemin öne çıkan yapı türü tekeller ve zâviyelerdir. Bu döneme ait bilinen tek ibadet yapısı ulucamidir. Caminin giriş açıklığı üzerinde yer alan iki satırlık sülüs kitâbe Sultan IV. Mehmed devrindeki onarıma aittir. Mihraba dik üç sahından oluşan dikdörtgen planlı yapının üst örtüsü kalem işi bezemeli ahşap tavan biçiminde düzenlenmiş, yapının kuzey cephesi kalenin yer aldığı tepenin yamacına yaslanmıştır. Doğu ve batı cephelerinde görülen iki ayrı revak düzenlemesi, caminin inşa edildiği alanın doğu-batı istikametinde eğimli bir arazi yapısına sahip olması sebebiyle topografik şartlardan kaynaklanan bir zorunluluktur. Ahşap üst örtüde ve destek sistemini meydana getiren unsurların yüzeyin-